

Zasztowt, Leszek

Profesor Juliusz Bardach doktorem honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego

---

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 42/1, 117-123

1997

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Leszek Zasztowt
(Warszawa)

PROFESOR JULIUSZ BARDACH DOKTOREM *HONORIS CAUSA* UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

Dnia 19 listopada 1996 r. profesor Juliusz Bardach, historyk i prawnik, jeden z wybitnych znawców ustroju i prawa polskiego, uhonorowany został tytułem doktora *honoris causa* Uniwersytetu Warszawskiego. Wniosek zgłoszony został przez Radę Naukową Wydziału Historycznego, reprezentowaną na ceremonii przez dziekana profesora Andrzeja Garlickiego. Promotorem doktoratu był profesor Antoni Mączak. Uroczystość, zainaugurowana przez Jego Magnificencję Rektora profesora Włodzimierza Siwińskiego, odbyła się w Auditorium Maximum i stanowiła część rocznicowych obchodów 180-lecia powstania Uniwersytetu Warszawskiego. Po części oficjalnej, w Sali Złotej Pałacu Kazimierzowskiego, odbyło się uroczyste wręczenie Księgi Jubileuszowej¹ poświęconej profesorowi Juliuszowi Bardachowi.

Profesor Juliusz Bardach urodził się dn. 3 listopada 1914 r. w Odessie. Dzieciństwo i lata młodzieńcze spędził na kresach wschodnich międzywojennej Rzeczypospolitej. Do gimnazjum im. Mikołaja Kopernika uczęszczał we Włodzimierzu Wołyńskim. Rozpoczął w 1933 r. studia na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, na seminarium profesora Stefana Ehrenkreutzta, ukończył w r. 1939, rozprawę doktorską z historii prawa litewskiego, opublikowano jeszcze w 1938 r. Obronił ją w dziesięć lat później, promowany przez Adama Vetulaniego w maju 1948 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim². W czasie studiów był członkiem Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej USB, działał w Organizacji Młodzieżowej Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego i Polskiej Partii Socjalistycznej. W latach 1938–1939 był redaktorem wileńskiej mutacji „Robotnika”³. W latach II wojny światowej

najpierw w I Korpusie Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR (od XI 1943 r.), następnie w I Armii WP, w latach 1943–1950 awansując w wojsku do stopnia pułkownika⁴. Uczestniczył w XXVII Kongresie PPS we Wrocławiu w grudniu 1947 r. Po Kongresie zjednoczeniowym w grudniu 1948 r. został członkiem Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Od 1948 r. w Warszawie, początkowo jako wykładowca historii Polski w Akademii Sztabu Generalnego, następnie od r. 1950 w Uniwersytecie Warszawskim, jako zastępca profesora i profesor kontraktowy Wydziału Prawa w latach 1950–1954. W r. 1955 został profesorem nadzwyczajnym, a pięć lat później profesorem zwyczajnym. W latach 1959–1968 kierował Instytutem Historii Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Równolegle, w latach 1957–1959, pełnił funkcję zastępcy dyrektora Instytutu Nauk Prawnych PAN oraz, w latach 1961–1969, kierownika Zakładu Historii Państwa i Prawa Instytutu Historii PAN. Czynnie uczestniczył w społecznym ruchu naukowym. W latach 1960–1966 piastował funkcję wiceprezesa Polskiego Towarzystwa Historycznego, następnie członka prezydium Zarządu Głównego PTH w latach 1968–1981⁵.

Nie sposób w krótkiej notatce omówić dokonania naukowe profesora Juliusza Bardacha. Próbę tego rodzaju podsumowania podjął już w r. 1985 Kazimierz Orzechowski na łamach „Czasopisma Prawno-Historycznego”. Można jedynie przypomnieć, że dokonania te uhonorowane zostały przez liczne instytucje naukowe zarówno w kraju, jak i za granicą. Od r. 1981 profesor jest członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Historycznego. W 1982 r. wybrany został członkiem zwyczajnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego⁶. Rok później został członkiem korespondentem (od 1989 r. członkiem rzeczywistym) Polskiej Akademii Nauk⁷. Jego wkład do nauki europejskiej doceniony został przez wiele instytucji zagranicznych. Od r. 1974 profesor jest członkiem zagranicznym Accademia Nazionale dei Lincei w Rzymie; od 1982 r. członkiem Accademia Mediterranea della Scienze w Catanii; członkiem honorowym Anciens Pays et Assemblées d'États w Belgii; członkiem dykcji Towarzystwa Historii Prawa Porównawczego im. Jean Bodin w Belgii oraz honorowym przewodniczącym Międzynarodowej Komisji Studiów Sławistycznych przy Międzynarodowym Komitecie Nauk Historycznych (CISH), a także członkiem honorowym Międzynarodowej Komisji Historii Zgromadzeń Stanowych i Parlamentaryzmu CISH.

Zakres zainteresowań naukowych profesora Juliusza Bardacha jest bardzo szeroki. Jak zauważył Kazimierz Orzechowski profesor jest przede wszystkim historykiem ustroju i prawa Polski. Jednocześnie wiele uwagi poświęca lituanistyce i historii krajów słowiańskich oraz historii, historii historiografii i metodologii. Chronologiczny zakres zainteresowań badawczych profesora rozpoczyna się od wczesnego średniowiecza, a kończy na czasach współczesnych, znanych mu z autopsji. Zawsze unikał, jak zauważył w jednym z wywiadów, ograniczenia do jednego tylko zakresu badań⁸.

Prace profesora Juliusza Bardacha z zakresu historii nauki można ująć w dwa kręgi zagadnień. Oba te pola zachodzą na siebie wzajem i są związane z głównymi

nurtami jego zainteresowań badawczych. Do pierwszego obszaru zaliczyć można prace poświęcone dziejom nauk prawnych, w tym uniwersyteckim studiom ustroju i państwa polskiego w XIX i XX stuleciu. Do drugiego obszaru zaliczyć należy prace z zakresu historii historiografii, a szczególnie analityczne studia twórczości najwybitniejszych polskich historyków i prawników XIX i XX wieku.

Pierwszą pracą, którą można uznać za znaczące dzieło w obszarze historii nauki, była monografia poświęcona Wacławowi Aleksandrowi Maciejowskiemu. Praca ta wydana została w serii *Monografie z Dziejów Nauki i Techniki*, jako pozycja siedemdziesiąta pierwsza⁹. Nie jest to typowa biografia Maciejowskiego (postaci kontrowersyjnej w historiografii polskiej), a raczej studium jego sylwetki i postawy na tle relacji z ówczesnym środowiskiem naukowym. Książka wywołała duże zainteresowanie wśród historyków. Monografia o Maciejowskim i jego kontaktach naukowych, istotnych dla dziejów słowianofilstwa, zachowuje w pełni swoją wartość¹⁰.

Zainteresowanie dziejami historii państwa i prawa, jako dyscypliny uniwersyteckiej, zaowocowało w twórczości profesora szeregiem studiów i rozpraw. Większość z nich, jak można sądzić, powstawała niejako na marginesie przygotowywanych przez profesora syntez, począwszy od wydanej w 1957 r. dwutomowej *Historii państwa i prawa Polski do roku 1795*¹¹, licznych konferencji naukowych, a także recenzowanych przez profesora książek. Pierwsze tego rodzaju studium, poświęcone nauce historii państwa i prawa w Królestwie Polskim doby Szkoły Głównej, opublikował profesor w r. 1964¹². W późniejszych latach ukazało się szereg artykułów syntetyzujących te zagadnienia¹³, jak i popularyzujących *tout court* historię prawa w Polsce¹⁴. Do zagadnień ogólnych historii prawa powrócił profesor w latach dziewięćdziesiątych. Opublikował wówczas artykuły na temat historii prawa na Uniwersytecie Warszawskim¹⁵, na temat studium prawa polskiego na Uniwersytetach Petersburskim i Moskiewskim w latach 40-tych–50-tych XIX w. oraz nauki historii ustroju i prawa litewskiego na USB w dobie międzywojennej¹⁶.

Drugi krąg zainteresowań profesora, być może najistotniejszy z punktu widzenia historii nauki jako dyscypliny, to prace z zakresu historii historiografii. Problematyka tych prac oraz ich zasięg chronologiczny, ukazują rozległość zainteresowań badawczych i wyjątkową erudycję profesora. Z jednej strony mamy studia poświęcone szesnastowiecznej kronice Macieja Strykowskiemu i jej recepcji w Rosji¹⁷ oraz liczne rozprawy poświęcone Statutom litewskim¹⁸, z drugiej artykuły dotyczące historiografii polskiej XIX i XX stulecia: historyków warszawskich i szkoły krakowskiej¹⁹. Warsztat badawczy uczonego najpełniej ukazują studia poświęcone analizie dokonań naukowych najwybitniejszych polskich historyków, w tym również historyków ustroju i prawa. Wśród tego rodzaju prac wymienić należy studia poświęcone Henrykowi Łowmiańskiemu, Tadeuszowi Manteufflowi, Stefanowi Kieniewiczowi, Bogusławowi Leśnodorskiemu, Michałowi Sczanieckiemu, Janowi Adamusowi, a także prawnikowi Wacławowi

Szubertowi o wyraźnych inklinacjach historycznych. Wymieńmy także biogramy zamieszczone w *Polskim Słowniku Biograficznym*: Stosława Łaguny, Gustawa Manteuffla-Szoega, Adolfa Pawińskiego²⁰.

Obok kulturowania mediewistyki, coraz częściej zainteresowania profesora skupiają się na dziejach XIX i XX stulecia, poczynsz od książki *O dawnej i niedawnej Litwie*²¹. Dedykowana Henrykowi Łowmiańskiemu, wydana przez Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, cytowana nie tylko przez historyków polskich i litewskich, ale także rosyjskich, francuskich, angielskich i amerykańskich, zawiera głównie – przejrzane i uzupełnione studia profesora o tematyce lituanistycznej. Druga jej część, w której znalazły się między innymi rozprawy dotyczące przemian świadomości narodowej Polaków na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, stanowi poważny krok naprzód w zakresie badań nad kształtowaniem się świadomości narodowej na obszarach etnicznie niejednorodnych. Zagadnienia te, co nie zawsze wydawało się być oczywistym, mają zasadnicze znaczenie dla dziejów kultury polskiej i to nie tylko na obszarach pogranicznych pierwszej i drugiej Rzeczypospolitej, ale także – dla okresu po II wojnie światowej – dla obszarów etnicznie polskich. Nie trzeba dodawać, że stanowią one również istotny element specyfiki dziejów nauki polskiej, a zwłaszcza polskiej humanistyki. W ostatnich latach powstały kolejne Jego studia poświęcone tej problematyce. Wymienić tu należy przede wszystkim studium *Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej – próba analizy systemowej*²². Również tej problematyce poświęcił profesor referat plenarny na XV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich²³.

Zainteresowania profesora dziejami Inflant, a zwłaszcza południowej Łotwy – Łatgalii, zaowocowały szeregiem studiów poświęconych dziejom piśmiennictwa i historiografii tego obszaru. Wymienić należy prace: *Piśmiennictwo polskie w Inflantach (do 1918 roku)* oraz *Spór o pochodzenie rodu Weyssenhoffów*²⁴. U podstaw zainteresowania Łatgalią legła fascynacja postacią czołowego badacza Gustawa Manteuffla, któremu poświęcił profesor wspomniany biogram w *Polskim Słowniku Biograficznym* oraz dwie rozprawy²⁵.

Bibliografia prac profesora Juliusza Bardacha, opublikowana we wspomnianej księdze jubileuszowej, zawiera ponad czterysta pięćdziesiąt pozycji (do listopada 1995 r.). Nie znalazły się w niej dziesiątki, a może setki recenzji wydawniczych, doktorskich i habilitacyjnych, napisanych przez profesora, z których część powstała także z inspiracji placówek Polskiej Akademii Nauk, w tym Instytutu Historii Nauki, z którym profesor współpracuje od lat siedemdziesiątych.

Przypisy

¹ *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*. Pod red. W. S u d n i k i S. R u s s o c k i e g o . Warszawa 1996.

² K. O r z e c h o w s k i : *Szkice do portretu uczonego. O Juliuszu Bardachu w pięćdziesięciolecie twórczości*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” t. XXXVII: 1985 z. 2 s. 1–41; K. S ó j k a - Z i e l i ń s k a : *Juliusz Bardach – profesor Uniwersytetu Warszawskiego historyk prawa (w pięćdziesięciolecie pracy naukowej)*. „Kronika Warszawy” 1986 nr 3–4 s. 17–27; S. R u s s o c k i : *Mistrz*. „Życie Szkoły Wyższej” 1987 nr 7–8 s. 131–138.

³ J. B a r d a c h : *W wileńskiej organizacji PPS*. W: *Polska Partia Socjalistyczna. Wspomnienia z lat 1918–1939*. Warszawa 1987 t. I s. 53–78.

⁴ J. B a r d a c h : *WIArmii Polskiej w ZSRR*. W: *Polska Partia Socjalistyczna w latach wojny i okupacji 1939–1945. Księga wspomnień*. Warszawa 1994 t. I s. 32–46.

⁵ J. B a r d a c h : *Z perspektywy półwiecza*. W: *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886–1986*. Wrocław 1990 s. 57–73.

⁶ „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” t. XLIX: 1986 s. 245.

⁷ *Członkowie Polskiej Akademii Nauk. Informator*. Wrocław 1990 s. 11.

⁸ *Obawiam się autora jednego tematu* (wywiad z J. Bardachem przeprowadził R. Mieczkowski). „Znad Wili” (Wilno) nr 8 z 1–14 kwietnia 1990.

⁹ J. B a r d a c h : *Wacław Aleksander Maciejowski i jego współcześni*. Wrocław 1971.

¹⁰ R. E r g e t o w s k i : *W.A. Maciejowski i jego współcześni*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1972 nr 1 s. 144–149; J. M a t e r n i c k i : *W.A. Maciejowski i współcześni mu historycy warszawscy*. „Przegląd Humanistyczny” 1972 nr 5 s. 153–169; A. F. G r a b s k i : *Warszawskie środowisko historyczne w okresie międzypowstaniowym*. „Kwartalnik Historyczny” 1971 nr 4 s. 892–906; W. S o b o c i ń s k i : *W.A. Maciejowski w nauce polskiej XIX wieku*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1972 z. 2 s. 185–214; F. S i e l i c k i : *W.A. Maciejowski i jego współcześni*. „Slavia Orientalis” 1972 nr 1 s. 109–111; J. R ó z i e w i c z : *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725–1918)*. Wrocław 1984 s. 117–120.

¹¹ J. B a r d a c h : *Historia państwa i prawa Polski do roku 1795*. Cz. 1: *Do połowy XV w.*; Z. K a c z m a r c z y k , B. L e ś n o d o r s k i : *Historia państwa i prawa Polski do roku 1795*. Cz. 2: *Od połowy XV w. do 1795 r.* Pod red. J. B a r d a c h a . Wyd. II poprawione. Warszawa 1964–66 oraz późniejsze wydania.

¹² J. B a r d a c h : *Nauka historii państwa i prawa w Królestwie Polskim doby Szkoły Głównej*. W: *Stulecie Wydziału Prawa i Administracji Szkoły Głównej Warszawskiej*. „Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego” 1964 z. 2 s. 105–145.

¹³ J. B a r d a c h : *Nauki historyczno-prawne i ich miejsce w systemie kształcenia prawniczego*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1965 z. 2 s. 327–332; t e n ż e : *Miejsce historii państwa i prawa w systemie nauk prawnych i jej rola w kształceniu prawniczym*. „Państwo i Prawo” 1965 nr 5–6 s. 765–774.

¹⁴ J. B a r d a c h : *Prawo w Polsce (prawo w dawnej Polsce, – prawo w okresie rozbiorów, – prawo w okresie 1918–1939)*. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna*. Warszawa 1967 t. IX s. 412–415; t e n ż e : *Sądownictwo w dawnej Polsce*. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna* t. X s. 378–380.

¹⁵ J. B a r d a c h : *Historia prawa na Uniwersytecie Warszawskim (1915–1988)*. W: *Nauka prawa na odrodzonym Uniwersytecie Warszawskim. Studia z dziejów Wydziału Prawa*. Pod red. G. B a ł t r u s z a j t y s . Warszawa 1991 s. 25–53.

¹⁶ J. B a r d a c h : *Studia prawa polskiego na Uniwersytetach Petersburskim i Moskiewskim w latach 1840–1861*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1994 z. 1–2 s. 1930; t e n ż e : *Nauka historii i prawa litewskiego w Wilnie w latach 1920–1939*. „Lithuania” 1994 nr 14 s. 63–76; t e n ż e : *Kursy pol'skiego prawa w Sankt-Petierburskom i Moskowskom uniwersytetach w 1840–1860 godach*. W: *Pol'skie profiessora i studjenty w uniwersytetach Rossii (XIX–naczało XX w.)*. Warszawa 1995 s. 10–19.

¹⁷ J. B a r d a c h : *Maciej Strykowski i jego twórczość w świetle najnowszych badań*. W: *Studia z historii ustroju i prawa W. Ks. Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa 1970 s. 68–85; t e n ż e : *Kronika Macieja Strykowskiego i jej rozpowszechnienie w Rosji*. „Przegląd Historyczny” 1967 z. 2 s. 326–336.

¹⁸ J. B a r d a c h : *Statuty litewskie – Pomniki prawa epoki Odrodzenia*. „Kwartalnik Historyczny” 1974 nr 4 s. 788–818; t e n ż e : *O I Statucie Litewskim*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1976 z. 2 s. 239–247; t e n ż e : *Zatwierdzenia III Statutu Litewskiego przez Zygmunta III Wazę*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1978 nr 2 s. 39–51; t e n ż e : *„Wielkim pomnikiem prawodawstwa jest Litewski Statut” (W 400-lecie III Statutu)*. „Państwo i Prawo” 1988 z. 7 s. 9–14; t e n ż e : *Statuty litewskie jako wyraz kultury prawnej epoki i ich oddziaływanie na kraje sąsiednie*. W: *Między Wschodem a Zachodem*. Pod redakcją J. K ł o c z o w s k i e g o , cz. 1: *Kultura umysłowa*. W: serii *Dzieje Lubelszczyzny*. Warszawa 1989 t. VI s. 305–338.

¹⁹ J. B a r d a c h : *O historykach warszawskich z lat 1832–1869 (w związku z książką J. Maternickiego)*. „Kwartalnik Historyczny” 1971 nr 4 s. 886–891; t e n ż e : *W stulecie krakowskiej szkoły historycznej (w związku z książką Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków 1972). „Kwartalnik Historyczny” 1973 nr 4 s. 962–968.

²⁰ J. B a r d a c h : *Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej*. „Lituano-Slavica Posnaniensia” 1987 t. II s. 3–31; t e n ż e : *Tadeusz Manteuffel o historii ustroju i prawa*. „Przegląd Historyczny” 1995 z. 3–4 s. 293–301; t e n ż e : *Stefan Kieniewicz (20.09.1907–2.05.1992) [in memoriam]*. „Przegląd Wschodni” 1991/92 nr 4 s. 901–905; t e n ż e : *Bogusław Leśnodorski (1914–1985)*. „Państwo i Prawo” 1985 z. IX s. 96–98; t e n ż e : (współautor H. O ł s z e w s k i) : *Michał Sczaniecki (1910–1977) [in memoriam]*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1978 z. 1 s. 1–18; t e n ż e : *Sczaniecki Michał*. PSB t. XXXVI: 1995 s. 105–107; t e n ż e : *Jan Adamus (1896–1962). Próba charakterystyki naukowej*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1963 z. 1 s. 327–332; t e n ż e : *Wacław Szubert [Wspomnienie pośmiertne]*. „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” t. LVII: 1994 s. 27–31; t e n ż e : *Wacław Szubert o historii prawa i myśli społecznej*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1995 z. 1–2 s. 9–16; t e n ż e : *Łaguna*

Stosław. PSP t. XVIII:1973 s. 196–198; t e n ż e : *Manteuffel-Szoego Gustaw*. PSB t. XIX:1974 s. 491–493; t e n ż e : *Pawiński Adolf*. PSB t. XXV:1980 s. 407–412.

²¹ J. B a r d a c h : *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań 1988.

²² J. B a r d a c h : *Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Próba analizy systemowej*. W: *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe*. Ed. J. K ł o c z o w s k i . Lublin-Rome 1994 s. 361–386; t e n ż e : *Polacy a narody Litwy historycznej – próba analizy systemowej*. „Kultura i Społeczeństwo” R. XXXVIII: 1994 nr 2 s. 35–52.

²³ J. B a r d a c h : *Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ru-skich Rzeczypospolitej w XVII–XX wieku*. W: *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. Pod red. J. S t a s z e w s k i e g o . Gdańsk-Toruń 1995 t. I cz. 1s. 25–38.

²⁴ J. B a r d a c h : *Piśmiennictwo polskie w Inflantach (do 1918 roku)*. W: *Między Wschodem a Zachodem. Piśmiennictwo pogranicza*, seria: *Dzieje Lubelszczyzny*. Warszawa 1991 t. VI cz. 2 s. 247–269; t e n ż e : *Spór o pochodzenie rodu Weyssenhoffów*. W: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa 1991 s. 605–614.

²⁵ J. B a r d a c h : *Gustawa Manteuffla związki z Józefem Ignacym Kraszewskim*. W: *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej. Pamięci Tadeusza Manteuffla*. Warszawa 1972 s. 321–342; t e n ż e : *O nieopublikowanych „Zarysach dziejów Inflant” Gustawa Manteuffla*. „Przegląd Zachodni” 1986 nr 5–6 s. 19–34.